

پژوهشی در طرح و نقش قالی ساروق، مُشک‌آباد و محل

محمد افروغ^۱

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۴/۱۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۴/۲۸

کد مقاله: ۱۹۹۱۵

چکیده

یکی از مهمترین قطب‌های بافندگی در ایران، استان مرکزی و به‌طورخاص منطقه سلطان‌آباد قدیم یا اراک امروزی است. مکتب قالی‌بافی اراک، منظومه‌ای وسیع است که هر منطقه از آن دارای روستاهای کثیری است و در بافندگی و تولید قالی‌های متنوع از منظر فن‌شناختی (شیوه بافت) و زیباشناختی (طرح و نقش، رنگ‌بندی و ابعاد)، قصه‌ای مجزا دارد. از منظر پژوهش و در بُعد معرفی، قالی‌بافی اراک با داشتن پیشینه‌ای غنی در تولید و صادرات قالی، مورد غفلت واقع شده است. در این مقاله سعی بر آن است تا ضمن معرفی مکتب قالی‌بافی اراک، سه کانون بافندگی از این مکتب یعنی ساروق (کانون قالی‌های افسانه‌ای و صاحب برند جهانی)، مُشک‌آباد و محل معرفی و نمونه‌های برجسته‌ای از طرح‌ها و نقشه‌های این مناطق که رواج و معروفیت بیش‌تری دارد، معرفی، بررسی و تحلیل شود. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد، مهم‌ترین و برجسته‌ترین طرح‌ها و نقشه‌های قالی ساروق، طرح لچک و ترنج است که در انواع بی‌شماری از شکل‌ها و رنگ‌بندی‌های گونه‌گون طراحی، تولید و صادر شده است. همچنین طرح‌های رایج در منطقه مُشک‌آباد شامل طرح قدیمی و اصیل گل‌حنا و نیز طرح‌های ترمید و بازوبندی است و از طرح‌های برجسته محل (قالی‌های محلی و درشت‌بافت)، به طرح و نقش‌های افشان و ترنج لوزی اشاره کرد. مهم‌ترین یافته این‌که، مکان و منطقه‌ای به‌نام "محل" وجود ندارد و این نام درواقع به قالی‌های محلی و درشت‌بافتی گفته می‌شود که غالباً تا پیش از استقرار شرکت‌های داخلی و خارجی، جهت تولید قالی‌های نفیس و صادراتی و بعد از آن بافته می‌شد، گفته می‌شود. این تحقیق از نوع بنیادین و روش تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی است. شیوه گردآوری داده‌ها غالباً میدانی و در بخشی محدود، کتابخانه‌ای است.

واژگان کلیدی: اراک، سلطان‌آباد، قالی، طرح و نقش، رنگ

قالی اراک که در گذشته از آن با عنوان قالی سلطان آباد یاد می‌شد، جغرافیای وسیعی از مناطق و کانون‌های بافندگی را شامل می‌شود که هسته و شالوده آن قالی فراهان و ساروق است که به‌عنوان یکی از برندهای جهانی قالی ایران نمودار است. سبک قالی‌بافی اراک در آغاز روستائی بود که با پدیدار شدن شرکت‌های خارجی هم‌چون زیگلر و تولید قالی‌هایی با سبک رسمی و ابعاد و اندازه‌های بزرگ‌پارچه رسماً به قالی کلاسیک^۱ تبدیل شد. قالی اراک که از اواسط قرن نوزدهم تا به امروز، مسیر پر فراز و نشیبی را طی نموده است، سه دوره شناخت و معرفی به جهان، درخشش و شهرت (تولید و سرمایه‌گذاری شرکت‌های خارجی و داخلی) و آشنفتگی و افول را تجربه کرده است. قالی ساروق که به نام روستای ساروق مشهور است، یکی از برندهای جهانی قالی ایران است که سبب درخشش و شهرت آن شد. قالی ساروق بهترین و کیفی‌ترین نوع قالی اراک (سلطان‌آباد) است که به قصد صادرات بافته و راهی فرنگ می‌شد. در واقع ساروق، از برجسته‌ترین کانون‌های بافندگی جغرافیای فراهان و اراک به‌شمار می‌رود. از دیگر کانون‌های مهم و معتبر قالی اراک که در گذشته آوازه قابل توجهی داشت، منطقه مشک‌آباد بود. قالی مشک‌آباد برعکس قالی ساروق که تمام کیفی بود، در حقیقت تلفیقی از قالی‌های با کیفیت و بی‌کیفیت بود. از این‌رو که فرآیند تولید قالی در این منطقه به‌صورت منسجم و یک‌پارچه و تحت مدیریت یک شرکت یا مجموعه تولیدکننده‌ای خاص نبود و بسته به بافنده یا تولیدکننده و یا روستا، هر یک می‌توانستند در تولید قالی مرغوب یا نامرغوب دخیل و سهمیم باشند. در مجموع قالی‌های قدیم مشک‌آباد، از شهرت و کیفیت نسبی برخوردار بود. از دیگر قالی‌های نظام‌بافندگی اراک، قالی محل یا محال (جمع محل‌ها) است. محل نه یک روستا یا منطقه خاص، بلکه در واقع به قالی‌های محلی و درشت‌بافتی گفته می‌شد که تا پیش از ورود نخ‌های نازک تار و پود یا در اصطلاح محلی نخ فرنگ، با نخ‌های ریسیده شده محلی و بومی بافته می‌شدند. این قالی تعمیم به همه مناطق، روستاها و کانون‌های بافندگی اراک است. در این مقاله با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و مهم‌تر از آن میدانی، به توصیف مکتب قالی‌بافی اراک و هم‌چنین بررسی، توصیف و معرفی سه کانون بافندگی یا سه نوع قالی ساروق، مشک‌آباد و محل با ذکر نمونه‌ها و مصادیق تصویری و تحلیل و توصیف آن‌ها، پرداخته خواهد شد.

۲- پیشینه پژوهش

کمبود منابع در ارتباط با موضوع حاضر، ضرورت نگارش این تحقیق را بیش از پیش می‌نماید. در ارتباط با نظام بافندگی اراک و مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد، منابعی هر چند محدود به نگارش درآمده است. کتاب غروب زرین قالی ساروق (صویراسرافیل، ۱۳۷۲) که در آن نویسنده به مطالعه، معرفی و توصیف اجمالی قالی اراک (سلطان‌آباد) و کانون‌های بافندگی این منطقه، طرح‌ها و طراحان و نظام تولید آن می‌پردازد. هم‌چنین در مقاله "بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد)" (افروغ، ۱۳۹۶) که در آن به معرفی و تحلیل نقشه‌های بومی و اصیل مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد) پرداخته است. هم‌چنین مقاله "بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های وارداتی (اقتباسی) و جدید در قالی معاصر اراک (سلطان‌آباد)" (افروغ، ۱۳۹۶) از همین نویسنده که در آن، تحلیل، معرفی و ریشه‌یابی طرح‌ها و نقشه‌های اقتباسی و جدید که در قالی اراک ظهور یافته، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. در فصل نهم از کتاب قالی ایران (ادواردز، ۱۳۶۸)، نویسنده به مسائل فن شناختی و زیباشناختی نظام‌بافندگی قالی اراک می‌پردازد. در این فصل از همه ابعاد طرح و نقشه‌های سلطان‌آباد و مناطق قالی‌بافی آن مورد مطالعه، معرفی، بررسی و تحلیل قرار گرفته است و در کتاب پژوهشی در فرش ایران (ژوله، ۱۳۹۰)، نویسنده در بخش معرفی مراکز و مناطق بافندگی ایران، به اجمال به معرفی ابعاد فن شناختی و زیباشناختی قالی استان مرکزی شامل اراک، فراهان، محلات و سایر مناطق این استان پرداخته است.

۳- تبارشناسی و موقعیت جغرافیایی اراک

اراک، چهر نو (شهر نو)، شهره به سلطان‌آباد استقرار یافته بر پهنه دیار قدیم عراق^۲ عجم گفته می‌شود که هم‌اکنون مرکز استان مرکزی است. «اراک نامی است که رضاشاه پهلوی برای سلطان‌آباد برگزید. این شهر در سال ۱۸۰۸ میلادی به دستور فتح‌علی شاه قاجار بنا نهاده شد و از همدان فاصله زیادی ندارد» (صبحی، ۱۳۹۳، ۳۶۰). در غرب ایران و در ۲۹۵ کیلومتری جنوب‌غربی تهران واقع می‌باشد. اراک از شمال به تفرش و قم و از جنوب به خمین از غرب به ملایر و از شرق به دلجان و کاشان محدود است. این شهرستان پس از ساوه، بزرگترین شهرستان در استان مرکزی است و از گذشته‌های دور یکی از مهم‌ترین مکاتب قالی-بافی ایران به‌شمار می‌رود که در دل خود بسیاری از کانون‌ها و روستاهای بافت قالی را جای داده است. واژه و لفظ اراک به‌لحاظ تبارشناسی از واژه اراک یا اراکا، معرب اریکه به معنی تخت و بارگاه و جایگاه میز منشی‌گری است که احتمالاً محل ارگ (ارک) حکومتی و پادشاهی بوده است. «این لفظ پیش از ظهور اسلام احتمالاً به بخشی از ماد بزرگ^۳ یعنی جبال (کوهستان) اطلاق می-

شده است و هم‌چنین تمام منطقه‌ای که این شهر امروز در آن قرار دارد و یا برخی از مناطقی که امروز جزو شهر اراک شده‌اند، به شکل شهرها، بخش‌ها، روستاها و مناطق پر جمعیت و حاصل‌خیز در طول تاریخ حضوری دائمی و فعال داشته‌اند» (صوئاسرافیل، ۱۳۷۲، ۶).

۴- مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد) در توصیف محققان

قالی‌های خوب و ماندگار محصول ذوق و استعداد هنرمندانه بافندگان است و از این رو در ابتدا ذکر این جمله از سیسیل ادواردز انگلیسی در توصیف زنان قالی‌باف اراک و کیفیت فرآورده ایشان به جهت تأمل و تمرکز بر شناخت هرچه بهتر و مطلوب‌تر قالی اراک ضروری است که گفت: «قالی‌بافان اراک جزء ماهرترین قالی‌بافان ایران به‌شمار می‌روند. مرحله بافت را بسیار خوب انجام می‌دهند» (ادواردز، ۱۳۶۸، ۱۶۰). در ارتباط با پیشینه و تاریخ قالی‌بافی در منطقه اراک تا پیش از دوران قاجار، اطلاعات جامع و کاملی در دست نیست، اگرچه در همسایگی آن مکاتبی هم‌چون کاشان، اصفهان و قم از سنت بافندگی دیرینه‌ای برخوردار بوده و از این رو نمی‌توان متصور شد که قالی‌بافی در اراک از سابقه کم‌تری برخوردار بوده‌است. «اگرچه به‌دلیل نوبنیاد بون شهر اراک، شاید جستجوی سابقه تاریخی تولید فرش در آن بیهوده باشد ولی سوابق تاریخی دیگر حاکی از آن است که در ایران مرکزی به‌خصوص اصفهان، همدان، کاشان، قم، ساوه و حتا مناطق قدیم‌تر اطراف اراک نظیر فراهان، انجدان و غیره همواره تولید فرش وجود داشته است» (صوئاسرافیل، ۱۳۷۲، ۱۷). ضمن این‌که «با مطالعه تاریخ گذشته اراک تصور می‌شود که قالی‌بافی در این شهر قدمت چندانی ندارد اما شواهد تاریخی، کیفیت و اعتبار قالی‌های دهه‌های پیش از آن روشن می‌کند که این ناحیه در قالی‌بافی از سوابق زیادی برخوردار بوده‌است. در بعضی از بخش‌های اراک مانند ساروق و فراهان قدمت این هنر به سال‌های بسیار دور باز می‌گردد» (ژوله، ۱۳۹۰، ۱۸۹). از این رهگذر، اگر روایت‌های افسانه‌ای^۴ را کنار گذاشته و از آن صرفه‌نظر کنیم، شاید بتوان این اظهارنظر پاتریس فونتس^۵ صاحب کتاب قالی ایران یا باغ همیشه بهار را که از قول آرمن هانگلدین^۶ آورده شده‌است را مورد مذاقه، مطالعه و تأمل قرارداد. «هنر فرش‌بافی [قالی‌بافی] ظاهراً خیلی دیر به دشت فراهان راه یافته است و ابتدای ورود آن احتمالاً به اواخر قرن دوازدهم هجری می‌رسد» (فونتس، ۱۳۷۵، ۴۲/ هانگلدین، ۱۳۷۵، ۸۵). تا این زمان و تا پیش از آغاز دوران طلایی بافندگی، قالی‌های اراک (سلطان‌آباد) از کیفیت و مطلوبیت صادرات برخوردار نبود و صرفاً جنبه خود مصرفی و یا فروش محدود داشت اما به‌تدریج با باز شدن پای تاجران قالی از شهرها و مناطق پیرامونی هم‌چون تبریز و نیز استقرار شعبه‌ای از شرکت انگلیسی زیگلر، قالی اراک با مرکزیت و محوریت فراهان (ساروق) رو به‌سوی صادرات نهاد. «قالی‌های پُر دوام و ارزان این منطقه در ابتدا عمدتاً به بازار داخلی عرضه می‌شدند، ولی تولید آن‌ها از سال ۱۲۷۰ هجری قمری به بعد تحت تأثیر بعضی از تجار تبریز به‌سوی صادرات جهت گرفت. در واقع، بورژواهای ثروتمند اروپایی از طریق نمایشگاه جهانی وین به سال ۱۸۷۳ میلادی (۱۲۹۰ ه.ق) مجذوب قالی‌های ایران شده بودند و امروزه نیز تعداد این علاقمندان برای داشتن این شیء [کالای] تجملی باب روز، بیش از پیش افزایش یافته است» (فونتس به‌نقل از هاوس‌گو، ۱۹۷۳، ۱۷۰). اظهارات فونتس و دیگر محققین و نقل قول‌های او از زبان دیگران، تأکیدی بر این نکته است که تاریخ و پیشینه قالی‌بافی در اراک به زمان قاجار می‌رسد و از این‌رو اراک حدوداً سابقه‌ای ۲۰۰ تا ۲۵۰ ساله در هنر - صنعت قالی‌بافی دارد. «ناصرالدین شاه در سفرنامه خود در سال ۱۲۸۷ هجری قمری به هنگام مراجعت از زیارت عتبات عالیات از راه عراق عجم (سلطان‌آباد، اراک) به طرف آشتیان و تهران می‌نویسد: به سلطان‌آباد عزیمت کردیم، ترتیب کوچ و تقسیم آب شهر خیلی منظم است. تجار آذربایجانی و عده‌ای در این شهر به تجارت قالی مشغول‌اند. هر ساله قالی زیاد از این جا به ممالک روس و عثمانی حمل می‌شود... اهالی آن به کسب و صنعت راغب‌اند و دیروز و امروز نمونه‌های خیلی خوب و ممتاز قالی عراق دیدم که مستوجب خیلی تمجید است» (ژوله، ۱۳۹۰، ۱۹۰).

۵- مکتب قالی‌بافی اراک در گذار تاریخی

حیات و حضور مکتب قالی‌بافی اراک یا سلطان‌آباد به دو دوره تقسیم‌بندی می‌شود. یکی دوره پیش از تجاری شدن، که در واقع دوره آغازین حیات قالی سلطان‌آباد و مناطق وابسته به آن هم‌چون فراهان و ساروق است. در این دوره قالی اراک دارای هویتی روستائی و نیمه کلاسیک است. به‌گونه‌ای که قالی‌ها در خانه‌های روستائی با هدف مصرف خانواده (جنبه خودمصرفی) و با فرآیند ذهنی‌بافی و سپس از روی واگیره بافته می‌شد و از نقشه شطرنجی با محاسبات ریاضی و هندسی خبری نبود. و دیگری دوره تجاری و جهانی شدن. این دوره در حقیقت دوران رشد و شکوفایی و شهرت قالی اراک در سپهر جهانی است. سرآغاز شناخت جهانی قالی اراک را می‌بایست حاصل ورود تجار و خریداران تبریزی به اراک و تلاش آن‌ها جهت ایجاد کارگاه‌هایی قالی‌بافی و خرید قالی‌های کهنه روستائی و صادر کردن آن‌ها به اروپا و آمریکا دانست.^۸ «تجار تبریزی و یا نمایندگان آن‌ها قالی‌ها را از خانه‌ها و یا بازارها جمع‌آوری می‌کردند، قیمت این قالی‌ها پس از ده تا چهل سال کار کردن و فرسوده شدن افزایش می‌یافت، زیرا

کشورهای اروپایی قالی‌های کهنه را با بهای بیش‌تری خریداری می‌کردند. این قالی‌ها نه در کارگاه‌های بافندگی بلکه مردم روستاها و عشایر آن‌ها را بافته بودند. تجار تبریزی هر قدر می‌توانستند از این قالی‌های کهنه از خانه و بازارهای شهرهای مهم ایران جمع‌آوری می‌کردند و به تبریز می‌فرستادند، در آن‌جا طبقه‌بندی و به‌صورت عدل درمی‌آوردند و سپس به بندر طرابوزان ترکیه و در نهایت به مقصد اروپا و آمریکا فرستاده می‌شد» (ادواردز، ۱۳۶۸، ۶۶). در قرن نوزدهم «در مغرب‌زمین قالی بیش از پیش گسترش و انتشار می‌یابد. محصول ایرانی، به‌خصوص با تلاش و ممارست تجار ناحیه تبریز که با اروپا تجارتی شکوفا داشتند، کاملاً مورد توجه قرار می‌گیرد (هانگلدین، ۱۳۷۵، ۴۶). آشنایی و استقبال این جوامع و مجموعه‌داران از قالی اراک و به‌طور خاص فراهان و ساروق، سرآغازی شد برای ورود شرکت‌های خارجی با هدف تجارت (سرمایه‌گذاری، طراحی، تولید و صادرات) قالی اراک و نهایتاً تبدیل آن به یکی از سبک‌ها و مکاتب برجسته و اولیه قالی‌بافی ایران در دوران قاجار. از این آستانه به بعد، زمینه شکوفایی و شهرت قالی اراک به مدد مدیریت منسجم شرکت‌های تولیدکننده و به‌طور خاص زیگلر، در طراحی نقشه به‌وسیله طراحان زُیده و ماهر و تولید با استفاده از مواد و مصالح کیفی، فراهم و این کالای بومی وارد دوره تجاری و جهانی شدن می‌شود که در نتیجه، از سبک روستائی و نیمه کلاسیک به سبک کلاسیک تغییر می‌یابد و فصل نوینی از حیات و درخشش قالی اراک با برند ساروق و فراهان را رقم خورد. از این رهگذر مکتب قالی‌بافی اراک یا سلطان‌آباد از نیمه قرن نوزدهم ظهور یافت و به‌ور دقیق‌تر از ربع آخر قرن نوزدهم به بعد، یکی از مهم‌ترین مکاتب و قطب‌های قالی ایرانی بوده‌است تا جایی که در سال ۱۳۹۳ شمسی، ثبت جهانی شد.

۶- مناطق متأثر از نظام بافندگی اراک

بسیاری از مناطق و کانون‌های بافندگی که از مکتب قالی‌بافی سلطان‌آباد (اراک) تبعیت کرده و پی‌وی را پوییده‌اند، عملاً و اساساً در جغرافیای منطقه اراک و یا حتا استان مرکزی نبوده و نیستند اما با این حال به‌لحاظ حسن هم‌جواری و همسایگی و هم‌چنین کیفیت بالا، قدرت و وسعت تأثیرگذاری، شهرت و آوازه این مکتب به‌ویژه آینه تمام‌نمای آن یعنی ساروق، مناطق یاد شده، در سبک بافت، طرح و نقشه و حتا تأمین مواد و مصالح مورد نیاز خود از اراک الگو گرفته و بهره‌برده‌اند به‌گونه‌ای که نه تنها قالی‌های بافت سایر مناطق در استان مرکزی نظیر آشتیان، کمیجان، رودبار تفرش، محلات، ملایر، ساوه، خمین، شازند، خُنداب و غیره بلکه قالی‌های بافت گلپایگان و خوانسار (از توابع استان اصفهان)، درود و الیگودرز (از توابع استان لرستان) نیز از این مکتب الگو گرفته و تأثیر پذیرفته‌اند. چنان که قالی، بافت گلپایگان بوده اما سبک، طرح و نقش آن، ساروق است.

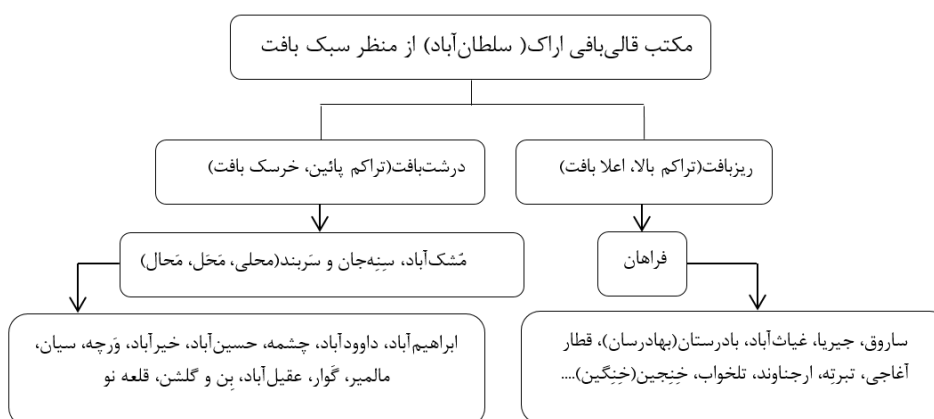
۷- مهم‌ترین مناطق و کانون‌های قالی‌بافی اراک

به‌طور کلی مناطق و کانون‌های قالی‌بافی در مکتب سلطان‌آباد عبارت است از: فراهان (ساروق و جیریا مهم‌ترین کانون‌های بافت فراهان)، مشک‌آباد، غیاث‌آباد، داوودآباد، ابراهیم‌آباد، مال‌میر، آنجدان، تَرَمِذ (تَرَه‌مِذ) ۹، سنه‌جان، مهاجران ۱۰، و رچه (مهم‌ترین کانون بافندگی جنوب اراک) ۱۱. متأسفانه نه تنها ساروق به‌عنوان سردمدار قالی اراک از رونق تولید و بافت قالی افتاده، بلکه بسیاری از مناطق یا شده نیز بافندگی را کنار گذاشته و به‌جز جیریا که هم‌اکنون به‌عنوان فعال‌ترین کانون بافندگی اراک و استان مرکزی پیش‌رو هنر قالی‌بافی است، باقی به‌صورت انگشت‌شمار به بافت قالی مشغول هستند. اگرچه ذکر این نکته به جاست که در دهه اخیر، بافندگان منطقه اراک و فراهان برای تولیدکنندگان قمی و کاشانی و تولیدکنندگان سایر مناطق، می‌بافند.

۸- طبقه‌بندی مکتب قالی‌بافی اراک از منظر سبک بافت

به‌طور کلی در منظومه قالی‌بافی منطقه اراک و در مواجهه با فرآیند بافت، می‌توان شاهد دو نوع بافت در قالی‌های این منطقه بود. یکی منطقه فراهان که قالی‌های آن با جنبه تجاری، فروش و صادرات بافته می‌شد و از این رو در مقایسه با سایر مناطق دارای رج‌شمار بالاتری (از ۲۰ رج به بالا، بین ۳۵ تا ۴۰ و در مواقعی ۴۵ رج) بود که در قاموس محلی و در لفظ بومی و منطقه‌ای به آن‌ها قالی‌های ریزبافت یا اعلا بافت گفته و می‌گویند. نوع دوم سبک یا قالی‌های درشت‌بافت هستند که از رج‌شمار کم‌تری (از ۲۰ رج به پائین، بین ۱۵ تا ۲۰ رج) برخوردار بود. به‌طور کلی در گذشته، مناطق و مکانهایی که قالی‌های درشت‌بافت (خرسک) تولید می‌کردند یعنی روستاهای اطراف اراک را، محال یا محل می‌گفتند از این رو که تا پیش از حضور و فعالیت شرکت‌ها و تولیدکنندگان خارجی و تجار ایرانی که از دیگر شهرها هم‌چون آذربایجان، کرمان، کاشان و اصفهان به اراک آمده و باعث تولید و تحول سبک بافت و طرح و نقش قالی اراک شدند، ساکنان روستاها و مناطق پیرامونی اراک، قالی‌های محلی و بومی و درشت‌بافت و خرسک‌گون که عمدتاً بین ۱۵ تا ۱۷ رج بود و جنبه خود مصرفی داشت، می‌بافتند، لذا به این قالی‌ها صفت محلی، یعنی تولیداتی که در محل-ها (محال) بافته می‌شد، دادند. از نمونه این روستاها و کانون‌ها می‌توان به مُشک‌آباد، و رچه، سیان، سهل‌آباد، بن و گلشن، چگن، ابراهیم‌آباد، خیرآباد، کَرهرود، سَیجان و سَرَبند، کودزَر و روستاهای اطراف فراهان، اشاره داشت. در تصویر ۱، قالی اراک از منظر

بافت، جغرافیای آن و نمونه‌هایی از کانون‌هایی که در آن‌ها قالی‌های ریزبافت و درشت‌بافت، بافته شده و می‌شوند، نشان داده شده- است.

تصویر ۱: مکتب قالی‌بافی اراک بر مبنای نوع و جغرافیای بافت (پژوهش گر، ۱۳۹۸)

۹- ساروق، مشک‌آباد و محل : سه کانون بافت در مکتب قالی‌بافی اراک

مکتب قالی‌بافی اراک، منظومه‌ای بسیار وسیع است که دارای کانون‌های بافندگی متعدد با سبک‌های مختلف و متنوع بافندگی از منظر فن‌شناختی و زیباشناختی است. از آن‌جایی که پرداختن به هر یک از مناطق مختلف بافندگی اراک یک مجال جداگانه‌ای می‌طلبد، نویسنده با انتخاب سه منطقه از جغرافیای بافندگی اراک (ساروق، مشک‌آباد و محل) که متأسفانه از حوزه پژوهش و معرفی مغفول مانده است، سعی در معرفی قالی این مناطق با تکیه بر بُعد زیباشناختی (طرح و نقش و رنگ)، نموده‌است.

۹-۱- قالی ساروق

ساروق، شهر امروز و روستای دیروز، در شمال شهرستان اراک و یکی از روستاهای بخش فراهان بود که در اواخر دهه ۸۰ شمسی با تبدیل شدن فراهان به شهرستان، این روستا نیز تبدیل به شهر تبدیل شد. «روستای کهن ساروق که در قرن چهاردهم توسط جغرافی‌دان عرب زبان، مستوفی قزوینی توصیف شده‌است، در حدود ۴۰ کیلومتری شمال سلطان‌آباد واقع شده و نام ساروق با نام یک نوع قالی پیوند خورده که بر اساس سفارش تاجران اروپایی و به تعداد زیاد بافته می‌شده‌است» (صباحی، ۱۳۹۳، ۳۶۹). در گذشته به واسطه هنر قالی‌بافی و آفرینش قالی‌های با کیفیت، شهرت جهانی یافت که حاصل آن ثبت در سازمان جهانی مالکیت فکری (وایپو) (۱۲) و پذیرش در منظومه برند جهانی قالی ایرانی است. «تاریخ انتشار قالی ساروق نسبتاً متأخر است (حدود نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی). مداخل این قالی‌ها و به‌خصوص قالی‌های قدیمی آن به دلیل نقش ملیح و ظریف‌شان، رنگ‌های ملایم و زنده‌شان و بافت بسیار دقیق و محکم‌شان، به حق مورد توجه فراوان قالی‌شناسان و خبرگان در امر قالی می‌باشند. این قالی‌ها دارای ویژگی‌های اصیل بسیار معین و آشکاری هستند و این امر نه تنها از دیدگاه عناصر تزئینی آن صادق است بلکه از دیدگاه سبک آن نیز که از طریق پاره‌ای صلابت در بازسازی بعضی از نقش‌های گل‌دار مشخص می‌شود، صدق می‌نماید» (هانگلدین، ۱۳۷۵، ۸۳). استحکام ساختار، زیبایی طرح و دلنشین بودن رنگ‌ها که از میان سایه‌های آرام و ملایم انتخاب می‌شد، موجب شده بود که قالی ساروق در طی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم بیش از هر قالی دیگری به غرب و به ویژه به آمریکا صادر شود (بیشین). در گذشته هنر و صنعت قالی بافی بیش از ۶۰ درصد پیشه و حرفه مردم این ناحیه را به خود اختصاص می‌داد. به‌ویژه از زمانی که جنبه تجاری یافت و مورد توجه جامعه جهانی قرار گرفت و قالی‌های آن توانست محیط زندگی و محل کار فرنگیان و به‌طور خاص آمریکا را رنگین از طرح، نقش و رنگ خود کند. در حالی که باید گفت این حرفه در حال حاضر در ساروق به کم‌تر از ۱۰ درصد رسیده است و به‌صورت استثناء و انگشت شمار این حرفه دنبال می‌شود. «جنس چله در قالی ساروق از نخ پنبه است و نوع گره، نامتقارن و با تراکم گره متغیر از ۱۶۰۰ تا ۴۹۰۰ گره در هر دسی متر مربع و دو بود از جنس نخ پنبه که از میان تارها می‌گذرند، یکی شُل و دیگری کشیده که گهگاهی به رنگ‌های صورتی یا لاجوردی است. در برخی نمونه‌ها بعد از هر پنج یا ده رج، یک پود تکمیلی سوم نیز افزوده می‌شود. دقت در بافت و فراوانی پودها، فشردگی قابل توجهی را در قالی ساروق ایجاد می‌کند، اما کیفیت مواد به‌کار گرفته شده اغلب موجب می‌شود که در گذر زمان فرش سریع‌تر نازک و ساییده - شود» (صباحی، ۱۳۹۳، ۳۶۹). امروزه قالی اراک با برند ساروق در موزه‌ها و مجموعه‌هایی نظیر کرمون و مت کرمون به‌عنوان

بخشی از هویت و میراث هنری ایران و اراک، نگهداری می‌شوند. در زیر نمونه‌هایی از قالی‌های مکتب بافندگی اراک و بافت ساروق مشاهده می‌شود.

۹-۱-۱- معرفی، بررسی و تحلیل نمونه‌هایی از قالی ساروق

-انواع طرح و نقشه لچک و ترنج

همان‌گونه که در گفته آمد، قرن نوزدهم، قرن ظهور و درخشش و شهرت قالی ساروق بود. قالی‌های ساروق در چندین سطح تولید می‌شد. سطح کلاسیک و صادراتی، که به واسطه و مدد مدیریت شرکت‌های داخلی و خارجی و صرفاً به قصد صادرات به اروپا و آمریکا، تولید می‌شد. از این رو قالی‌هایی فاخر و نسبت به سایر قالی‌های مناطق فرهان، و مشک‌آباد، از رج‌شمار بالاتر و ظرافت بیش‌تری برخوردار بودند. نمونه‌های این‌گونه قالی‌ها امروزه در برخی از موزه‌ها و مجموعه‌های خارجی نگهداری و دیده می‌شود. در تصویر ۲، شش نمونه از این قالی‌ها نشان داده شده‌است. این قالی‌ها که بدون وقفه از اواسط قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم تولید می‌شد، به‌طور غالب و الهه می‌توان گفت همه آن‌ها دارای طرح لچک و ترنج است. مهم‌ترین ویژگی شاخص این قالی‌ها تنوع و کثرت طرح و نقش و رنگ‌بندی آن‌هاست. محرز و مشخص است که مؤلفه صادراتی بودن در تولید این آثار فاخر، چشم‌گیر و برجسته است. لچک‌ها و ترنج‌ها به‌عنوان عناصر دیداری و برجسته از اشکال متنوع برخوردار است. ترنج‌ها در فرم‌های دایره، بیضی و لوزی‌های منحنی‌گون و کشیده و نسبتاً بلند طراحی و ترسیم شده‌است. در نمونه‌های بی‌شمار این قالی‌ها، ترنج میانی در یک یا حتی دو فضای بزرگتر یا در حقیقت در یک یا دو ترنج بیرونی محصور شده‌است. زمینه با انواع گل و بوته‌ها و پیچک‌های اسلیمی بسیار پرکار و متراکم، نقش‌پردازی شده‌است. در بسیاری از ترنج‌های لچک‌ها نیز در اشکال کوتاه و بلند دیده می‌شود. بلندی و کشیدگی برخی از لچک‌ها به‌گونه‌ای است که به یکدیگر وصل شده‌اند که در اصطلاح بدان‌ها لچک‌های پیوسته گفته می‌شود.

این قالی‌ها تماماً از جنس پشم و در ابعاد ۱۲، ۱۳ (هفت ذرع)، ۲۴ و در ۴۰ متر تولید می‌شدند. رنگ‌های به‌کار رفته در این قالی‌ها به‌طور کامل گیاهی و فرآیند بافت تحت کنترل و مدیریت شرکت‌های سفارش‌دهنده بود است. متأسفانه از این نمونه قالی‌ها حتی یک تخته هم در ایران وجود ندارد. تعداد رنگ‌های به‌کار رفته در این قالی‌ها بین ۱۲ تا ۱۵ رنگ متغیر است. رنگ‌بندی در این قالی‌ها هوشمندانه و بر مبنای یک چنین خلاقانه و زیباشناختی به اجرا درآمده است. زمینه غالب آن‌ها از خانواده قرمز و خاصه قرمز روناسی است. چه این که رنگ آبی نیز در موارد بسیار، رنگ زمینه است. حاشیه قالی‌های کلاسیک ساروق بخش دیگری از بُعد دیداری و زیباشناختی آن است. حاشیه این قالی‌ها یا قرمز است و یا سرمه‌ای. البته نمونه‌های در دسترس بیش‌تر حاشیه‌ای سرمه‌ای دارند. قالی‌های زمینه آبی فرهان و ساروق در آمریکا و اروپا، از شهرت قابل توجهی در بین طرف‌داران آن، برخوردار بود. از این نمونه قالی‌ها (آبی آسمانی) و آبی لاجوردی فرهان و ساروق، صرفاً توصیفی در منابع برخی محققان دیده می‌شود (تصویر ۳). رنگ‌های قالی ساروق عبارت است از: قرمز، سرمه‌ای، زرد، دوغی، آبی کم‌مایه (آسمانی) و پرمایه (لاجوردی)، سبز سینجی و بشمی، قهوه‌ای باز و سیر، فیروزه‌ای (آبی و سبز)، نخودی، کرم، سفید و سیاه.

تصویر ۲: نمونه قالی‌های ساروق، بافت شرکت زیگلر، (www.pinterest.com)

تصویر ۳: قالی‌های زمینه آبی فراهان و ساروق (www.pinterest.com)

۹-۲- قالی مشک‌آباد

قالی‌های مشک‌آباد، نام خود را از روستایی در حوال اراک گرفته‌اند که در قرن ۱۹ ویران شد. اما به تدریج مجموعه‌ای از روستاهای کوچک و بزرگ هم‌چون خیرآباد، کارچان، انجدان، ساکی و غیره در آن‌جا و حومه اطراف شکل گرفت که به منطقه مشک‌آباد معروف گشت. آرمن هانگلدین^{۱۳} در ارتباط با قالی‌های مشک‌آباد می‌نویسد: «قالی‌هایی که مشخصات آن‌ها بافت درشت، نقش اندک و اندازه‌های غالباً متوسط و بزرگ آن‌هاست و تا سال ۱۹۲۰ تولید آن‌ها قابل توجه بوده‌است. این طبقه از قالی‌ها بافته‌هایی را در بر می‌گیرد که کم‌تر مورد توجه هستند» (هانگلدین، ۱۳۷۵: ۷۹). ابعاد این قالی‌ها عموماً متوسط و بزرگ هستند و از طریق طرح‌ها و گل‌های بزرگ شناخته می‌شوند. چه این که طبق و تنوع رنگی نیز در آن‌ها بسیار محدود و انگشت شمار است. از برجسته‌ترین طرح‌هایی که در گذشته در مشک‌آباد رایج بود، می‌توان به طرح گل‌حنا (اصیل‌ترین طرح و نقشه قالی اراک)، طرح ترمید، طرح میناخانی یا در اصطلاح رایج‌تر طرح بازوبندی و طرح ماهی‌درهم (هراتی)، اشاره کرد. به گواهی سخن برخی از محققان و فعالان حوزه قالی دست‌بافت ایران هم‌چون سبسیل ادواردز قالی نسبتاً درشت‌بافت مشک‌آباد دارای کیفیت مطلوبی بوده‌است و جامعه مصرف آن روزگار از تولیدات مشک‌آباد استقبال می‌کرده‌است. «ادواردز کمی پس از ورود به سلطان‌آباد نوشت که او قالی‌هایی با طرح ماهی و با کیفیت مشک‌آباد یعنی هشت گره در هر چارک (۱۰ اینچ) و در اندازه‌های کوچک ۲/۵ در ۳/۵ یا کوچک‌تر را سفارش داد. "من این الگو را به این دلیل انتخاب کردم که فروش خوبی داشت و بافنده‌ها هم آن‌را از حفظ بودند. زمینه‌های گرمی را در پاریس خوب می‌خرند. گالری‌های لافایت گفته‌اند که هرچه قالی مشک‌آباد را در این اندازه برای آن‌ها بفرستیم، خریدارند" (وین، ۱۳۹۷، ۹۷).

۹-۲-۱- معرفی، بررسی و تحلیل نمونه‌هایی از قالی مشک‌آباد

- طرح و نقشه گل حنا

به‌گواهی اساتید برجسته طراحی استان مرکزی و اراک، قدیمی‌ترین طرح و نقشه رسمی در جغرافیای اراک (سلطان‌آباد)، نقشه گل حنا است. این نقشه مختص منطقه مشک‌آباد و مشخصاً روستای میقان است. این نقشه در بوم یا زمینه خود شامل گل و بوته-های بلند و بهم پیوسته‌ای است که از طریق طول ساقه، به‌صورت شبکه به یکدیگر نزدیک و متصل شده‌اند به‌گونه‌ای که فضایی قاب‌گونه و لوزی شکل را به‌وجود می‌آورد. سبسیل ادواردز با اشاره به این که مفسران قالی ایران تأکید دارند که این طرح نام خود را از گل حنا گرفته است اما شباهت زیادی به آن ندارد، نظر خود را این‌گونه بیان می‌کند: «این طرح اگرچه در ایران طرح مشهوری است ولی رواج زیادی ندارد. به‌نظر می‌رسد اصل و منشأ آن اراک (سلطان‌آباد) باشد و هنوز در بین قالی‌باغان مشک‌آباد و محال یکی از متداول‌ترین طرح‌ها به‌شمار می‌رود. در غرب این طرح را شاه بلوط می‌نامند زیرا به شکوفه این درخت شباهت دارد» (ادواردز، ۱۳:). این طرح غالباً در نواحی اراک و مشک‌آباد در اندازه‌های کوچک پارچه بافته می‌شد. «طرح گل‌حنایی که در مشک‌آباد و محال در ناحیه سلطان‌آباد یا همان اراک امروزی رواج داشته، شامل گل‌های مدوری است که در داخل شبکه‌هایی از برگ‌های دندانه‌دار و ساقه‌های ظریف قرار گرفته‌اند» (صبحی، ۱۳۹۳، ۴۷۶-۴۷۵). تصویر ۴، نمونه‌ای بسیار قدیمی از طرح و نقشه معروف گل‌حناس که از انبار یکی از فروشندگان بازار اراک، عکاسی شده‌است. این طرح که در بازار دیده نمی‌شود، بافت آن تقریباً از سه دهه گذشته به این‌سو متوقف شده‌است. نقشه قدیم گل حنا، از منظر ساختار و شمایل کلیف شبیه به نقشه ماهی (پنج ترنج) سنه می‌باشد. ساختار طرح لچک و ترنج است. ترنجی لوزی‌شکل که در آن نقش‌مایه‌ای نسبتاً بزرگ از گل و بوته جای گرفته است. رنگ زمینه ترنج

دوغی است و رنگ زمینه قالی سرمه‌ای رنگ. نقش‌پردازی در زمینه شامل شبکه‌ای از گل و بوته‌هایی انتزاعی است که به صورت لوزی‌گون بهم اتصال یافته است. درون هر لوزی نیز گل‌هایی نرگس‌گون نقش‌پردازی شده‌است. فضای زمینه پر نقش و متراکم است، زمینه سرمه‌ای رنگ و حاشیه قرمز روناسی است که با گذشت زمان مایل به نارنجی شده‌است و این ویژگی‌ها از مشخصات قالی‌های قدیم مشک‌آباد و فراهان است. افزون بر این ویژگی‌ها، رنگ دوغی و افسانه‌ای زمینه لچک‌ها هم قابل توجه است. طرح و نقشه گل‌حنا همواره در رج‌شمار ۲۰ تا ۲۵ و در ابعاد و اندازه ذرع و نیم بافته می‌شد.

تصویر ۴: طرح و نقش قدیم گل‌حنا، مجموعه پیرعلی (پژوهش گر، ۱۳۹۸)

– طرح و نقش ترمذ

از دیگر طرح‌های مهم و رایج در قالی مشک‌آباد، طرح و نقشه ترمذ است. متأسفانه یکی از اشتباهات رایج که در ارتباط با طرح و نقشه ترمذ اتفاق می‌افتد این است که به اشتباه و به خاطر مصطلح شدن این نام در بین بازاریان، طرح و نقشه ترمذ همان طرح گل‌حنا قلمداد می‌شود، در صورتی که چنین نیست و این دو نقشه از منظر ساختار با یکدیگر متفاوت است. نویسنده با جستجوی زیاد در بازار اراک، توانست یک نمونه از نقشه ترمذ را بیابد که در تصویر ۵، نشان داده شده‌است. نقشه ترمذ به لحاظ ساختار، تقریباً الگویی ترکیبی و برگرفته از نقشه بازوبندی (لوزی‌های بهم‌پیوسته) و ماهی‌درهم است. در طرح ترمذ، برگ‌هایی ظریف و نسبتاً ریز توسط گل‌های شش‌پر فیروزه‌ای رنگ به یکدیگر متصل شده و این الگو بر مبنای اضلاع لوزی و به صورت واگیره به یکدیگر متصل شده‌است، به گونه‌ای که سرتاسر زمینه را شبکه‌ای لوزی‌مانند فرامی‌گیرد. در درون لوزی‌ها نیز نقش‌مایه‌ای چهار بازویی هم‌چنین حاشیه این نوع نقشه، حاشیه معروف سماوری است که در مکتب قالی‌بافی اراک رایج است. ساختار و شمایل نقشه و نقش‌پردازی در آن، غالباً در زمینه‌ای سرمه‌ای رنگ با حاشیه‌ای سماوری و قرمز رنگ، طراحی و ترسیم می‌شد. نقشه ترمذ در ابعاد ذرع و نیم و با رج‌شمار ۲۵ تا ۳۰، بافته می‌شد. این نقشه نیز هم‌چون نقشه گل‌حنا بافت آن متوقف گردیده و در بازار نیز به‌طور استثنا یافت می‌شود. از مشخصات نقشه‌ها و قالی‌های قدیم مشک‌آباد می‌توان به رنگ ثابت زمینه و حاشیه اشاره داشت که سرمه‌ای بود. اما تصویر ۶، یکی از قدیمی‌ترین قالی‌های طرح ترمذ است که در یکی از مجموعه‌های خارجی (مجموعه نرمال ۱۴) نگهداری می‌شود. این قالی از حیث رنگ، یکی از قالی‌های استثنائی منطقه مشک‌آباد است. از این‌رو که اگرچه قالی‌های مشک‌آباد از منظر تنوع رنگی، به چند رنگ محدود می‌شود، اما رنگ‌های سرد و نیمه سرد در آن چشم‌گیر است. لیک در این قالی به‌جز رنگ سرمه‌ای زمینه و فضای مختصری از گل‌های سماوری حاشیه، از رنگ‌های سرد و طیفی از آن‌ها خبری نیست. نقش‌پردازی در زمینه هم‌چون زمینه تصویر ۵ است. اندازه و ابعاد آن ذرع و نیم است و رج‌شمار آن ۳۰ است.

تصویر ۵: طرح و نقشه ترمذ، مجموعه مهاجرانی (پژوهش گر، ۱۳۹۸)

تصویر ۶: طرح و نقشه ترمذ (www.thpix.com)

– طرح و نقشه بازوبندی

طرح و نقشه بازوبندی، از نقشه‌های اصیل و قدیمی اراک و به‌طور خاص مشک‌آباد است. بازوبندی در واقع طرح و نقشه خاصی نیست، بلکه در اصل یک نوع ساختار شبکه‌گون است که در آن گل و بوته‌هایی توسط پیچک‌های متنوع به هم متصل و پیوسته شده و با ساختاری لوزی‌گون در زمینه قالی شکل می‌گیرد. این ساختار در قالی‌های قدیم مشک‌آباد رایج و چشم‌گیر بود. البته این ساختار در طرح‌ها و نقشه‌ها مختلف و متنوع است. بازویی یا بازوبندی یکی از ساختارها و یا پسندیده‌تر، یکی از طرح‌ها و نقشه‌های این منطقه شد و همان‌گونه که پیداست، نقشه‌هایی هم‌چون گل‌حنا و ترمذ هم دارای چنین ساختاری هستند. در تصویر ۷، یکی از قدیمی‌ترین و اصیل‌ترین نقشه‌های بازوبندی مشک‌آباد که در بازار اراک یافت شده، دیده می‌شود. این قالی قدمتی برابر با ۹۰ سال و درشت‌بافت است که در نزدیکی از فروشندگان بازار اراک نگهداری می‌شود. در نقشه این قالی، ساقه‌ها، بندها یا پیچک‌های درشت و زمخت، هم از پهلو و هم از بالا و پائین به هم تنیده و بافته شده و فضاهایی را در بین خود شکل می‌دهند که در آن‌ها کاج‌ها یا سروهایی انتزاعی که نماد جاودانگی و نامیرایی است، نقش‌پردازی شده‌است. بخش حاشیه نیز از سه قسمت هم‌اندازه و یکسان درونی، میانی و بیرونی شکل گرفته‌است. در حاشیه بیرونی و میانی تکرار نقش‌مایه بته‌جقه با هیبتی ابتدایی و ناهم‌گون بافته شده‌است و بازگوکننده آفرینش از روی واگیره و یا پدیده ذهنی بافی است. در حاشیه میانی نیز برگ‌های سه‌شاخه و چنارگون با رنگ‌های متنوع، شکل یافته‌است. یکی از برجسته‌گی این قالی، کاربرد رنگ‌های به اصطلاح خودرنگ (پشم‌های طبیعی و رنگی) و رنگ دوغی یا دوغی آمریکایی در زمینه آن است. نمود این رنگ در زمینه قالی‌های دستگاهی یا ساروق باب‌آمریکایی است. اندازه این قالی ذرع و نیم و رج‌شمار آن ۲۰ می‌باشد.

تصویر ۷: طرح و نقشه بازوبندی، مجموعه سیامک پیرعلی (پژوهش گر، ۱۳۹۸)

۹-۳-۳- قالی محل (محال)

یکی از اصطلاحات رایج در ارتباط با قالی بافی منطقه اراک، ذکر نام واژه "محل یا محال" است که تقریباً در منابع مکتوب خارجی و بعضاً ایرانی و حتا در گفتگوهای محاوره‌ای و رایج در جغرافیای بافندگی اراک به کار می‌رود. مکان یا منطقه‌ای به این نام در حدود استان مرکزی و منطقه اراک وجود ندارد و هیچ منبعی که اشاره به جغرافیا و مکان دقیق این نام داشته باشد، یافت نمی‌شود. اما به راستی محل یا محال و مکان بافت قالی‌های محل کجاست؟ چرا برخی قالی‌ها به این نام شهرت دارند؟ واقعیت آن است که ظهور واژه محل به زمانی برمی‌گردد که روند تولید و هویت قالی اراک شروع به تغییر نمود. یعنی زمانی که تجار ایرانی (تبریزی) و انواع شرکت‌های خارجی راهی اراک شدند و شروع به سرمایه‌گذاری، تولید و سفارش انواع قالی‌های کلاسیک در اندازه، طرح و رنگ‌های گوناگون و مهم‌تر نخ‌هایی که از ظرافت بیشتر و بهتری برخوردار بود که اصطلاحاً به "نخ فرنگ ۱۵" شهرت داشت، نمودند. پس از این تحول و دگرگونی بود که در جامعه و جغرافیای قالی اراک، دو نوع قالی تولید و عرضه می‌شد. یکی قالی‌های محلی با ویژگی درشت‌بافی و خرسک‌گون که به صورت ذهنی بافی و به مرور از روی واگیره بافته می‌شد و دیگری قالی‌های کلاسیک، نخ فرنگ، ریزبافت و ظریف همراه با نقشه‌های دقیق شطرنجی حاصل کار طراح، که به سفارش و مدیریت شرکت‌ها و تجار تولید و صادر می‌شد. به تدریج و با رونق قالی‌های کلاسیک و فراهم شدن ساز و برگ بیشتر و مطلوب‌تر در فرآیند بافت، قالی‌های محلی و بومی و درشت‌بافت از رونق افتاد و به صورت محدود در گوشه و کنار اراک در برخی از روستاهای آن بافته شده و می‌شود. این نوع از قالی‌ها را به اختصار قالی محل [محلی] نامیدند و از آن پس واژه محل و محال که جمع آن است بر سر زبان‌ها افتاد و رایج شد. البته در برخی منابع نیز اشتباهاتی در ارتباط با واژه محل وجود دارد که بسیار دور از ذهن است. «مرکز اصلی تولید قالی‌های محال، در محلات بوده‌است. محلات بخشی است که امروزه مرکز بافت قالی‌های ساروق است» (هانگلدین، ۱۳۷۵: ۷۹). در واقع هر نوع قالی درشت‌بافت با رج‌شمار پائین که از ظرافت و لطافت و ارزش کم‌تری برخوردار باشد در اصطلاح محلی بدان قالی بافت محل گفته می‌شود. این محل نه یک روستا یا منطقه خاص بلکه به هر جایی که تولیدکننده این نوع قالی باشد، گفته می‌شود. خواه روستاهایی هم‌چون ورچه، سیان و کودزر و حسن‌آباد باشد یا لیلیان، ابراهیم‌آباد و مشک‌آباد و غیره. چه این که اثبات این نکته توسط نویسندگان با تحقیق فراوان از گوشه و کنار منطقه اراک و نیز گفتگو با افراد زیادی هم‌چون جناب آقای رامین داعی، سرانجام این مهم اثبات شد که محل نه نام یک مکان بلکه قالی‌های محلی تولید پیش از استقرار زیگلر و بعد از آن با مشخصات یاد شده، گفته می‌شود.

۹-۳-۱- معرفی، بررسی و تحلیل نمونه‌هایی از قالی محال

همان‌گونه که گفته شد، تولیدات محل، محدود به یک منطقه یا روستای خاص نمی‌شود، بلکه قالی‌های محلی و عمدتاً درشت‌گون را قالی محل می‌نامند. چه این که در بسیاری از مجموعه و موزه‌های مهم دنیا و نیز در نزد بازاریان قالی ایران، بسیاری از قالی‌های موزه‌ای (آنتیک و قدیمی) و بافت اراک را با عنوان "قالی محل" در موزه یا گالری به نمایش درآمده و یا در بازار با همین عنوان به فروش می‌رسد. حال آن که منظور از قالی محل، قالی محلی بافت روستاهای اراک است. این نوع قالی‌ها از منظر طرح و نقشه بسیار متنوع است. به گونه‌ای که نه مکان بافت و نه طبقه‌بندی آن‌ها غیرممکن است. اما از آن جایی قالی‌هایی با ویژگی‌های خاصی تحت عنوان قالی محل وجود دارد، در این جا نمونه‌هایی برجسته و رایج از آن‌ها مورد بررسی، تحلیل و معرفی قرار می‌گیرد. این قالی‌ها زمخت و دارای رج‌شمار پائین، بافت درشت، محدودیت رنگ، ابعاد و اندازه‌های مختلف می‌باشد.

– طرح و نقشه افشان

افشان، یکی از طرح‌ها و نقشه‌های مشهور قالی ایران است که خاستگاه و زمان پیدایش آن به دوران صفوی و مشخصاً عصر شاه عباس کبیر، باز می‌گردد. افشان از افشاندن و پخش کردن می‌آید و بدین جهت که نقش‌مایه اصلی که گل‌های ختایی و خاصه گل شاه‌عباسی است، توسط پیچک‌های اسلیمی در سرتاسر زمینه افشان شده‌است. طرح افشان در مکتب قالی‌بافی اراک که در قرن نوزدهم و بیستم بافته می‌شود، دارای سبک و ساختار و هویت مختص به خود است. افشان‌هایی با گل‌های ریز و درشت که در زمینه به صورت نامنظم و بر مبنای خلاقیت و ابتکار طراح و یا بافنده پخش و نقش‌پردازی شده‌است. نقشه افشان در نظام‌بافتندگی اراک و کانون‌های بافت آن و به‌طور خاص افشان‌هایی که منسوب به محل و به نوعی بومی اراک است، دارای شاه‌عباسی‌های متفاوت از آن‌چه که در سایر مکاتب هم‌چون اصفهان، کاشان یا تبریز دیده می‌شود، می‌باشد. گل‌هایی بسیار درشت و با شمایل و هیبتی که نشان دهنده سبک کلاسیک روستایی این منطقه است. در اکثر طرح‌های افشان اراک، ساختار و نظام طراحی و جایگزینی گل‌های درشت و شاه‌عباسی‌های بزرگ رعایت شده‌است، لیک فرم گل‌ها و نحوه اتصال آن‌ها به یکدیگر به‌گونه‌ای خارج از رعایت عرف و اصول طراحی است. آن‌گونه که در بسیاری از آن‌ها ختایی و مهم‌تر اسلیمی‌ها و اسپیرال‌های حلزونی دیده نمی‌شود. در کل افشان اراک در قالب یک سبک روستایی کلاسیک دیده و تثبیت شده‌است. اگرچه با گذر زمان طرح افشان قالبی همگانی‌تر و درصدد نزدیکی به طرح عمومی آن در سایر مکاتب است، اما در گذشته و به‌ویژه از اواسط قرن نوزدهم تا اواخر آن و حتا ربع اول قرن بیستم، طرح افشان محلی اراک و در اصطلاح رایج بافت محل، گل‌هایی عمدتاً درشت و شاه‌عباسی‌هایی پُر حجم در زمینه‌ای سرمه‌ای و بدون ساقه و یا با ساقه‌هایی کوتاه است. برای نمونه تصویر ۸ مصداقی از قالی‌های طرح افشان فراهان در مکتب قدیم سلطان‌آباد است که در آن خصوصیات یاد شده مشهود است. ختایی‌ها و شاه‌عباسی‌هایی پهن و درشت در زمینه سرمه‌ای با رنگ‌های ملایمی که از ویژگی‌های برجسته قالی‌های فراهان به‌شمار می‌رود. ضمن این‌که نظم و ظرافت قالی‌های فراهان و خاصه افشان بسیار برجسته می‌نماید. در عمده طرح‌های افشان فراهان، در هم‌نشینی گل‌های پهن پیکر، گل و بوته‌های ریز نیز جهت پُرکنندگی و متراکم کردن زمینه نقش‌پردازی شده‌است. اما در طرح و نقشه‌های افشان قالی‌های محل و مشک‌آباد که اتصال به گذشته و ویژگی‌های محلی بودن در آن‌ها بیش‌تر از سایر نقاط اراک نمودار است، گل‌های شاه‌عباسی و ختایی‌های همراه، متفاوت و غریب‌تر ظاهر می‌شوند. به‌گونه‌ای که فضای زمینه صرفاً دارای ساختار و قرارگیری گل و بوته‌ها به‌صورت افشان است اما فرم گل‌ها به شاه‌عباسی و یا ختایی‌ها شباهتی ندارد و این مهم‌ترین ویژگی و خصوصیت آشکار طرح‌ها و نقشه‌های افشان محل (محلی)، می‌باشد. از دیگر خصوصیات این قالی‌ها، بافت آن‌ها توسط واگیره، رج‌شمار بین ۱۵ تا ۲۵ و حداکثر ۳۰، استفاده و به‌کارگیری رنگ‌های متنوع برای رنگ زمینه نظیر سفید، قرمز، دوغی و نخودی در کنار رنگ غالب زمینه که سرمه‌ای و یا آبی کم‌رنگ بوده‌است. هم‌چنین استفاده از گل و بوته‌های متنوع در حاشیه علاوه بر طرح و نقش سماری (حاشیه سماوری) که یکی از حاشیه‌های ثابت مکتب قالی‌بافی اراک است. تصاویر ۹، ۱۰ و ۱۱ نمونه‌هایی از طرح و نقشه‌های افشان محلی (محل) است که به احتمال قوی مربوط به روستاها و کانون‌های بافت منطقه مشک‌آباد می‌باشد.

تصویر ۹: افشان شاه‌عباسی،
محل (www.pinterest.com)

تصویر ۸: افشان شاه‌عباسی،
فراهان (www.pinterest.com)

تصویر ۱۰: افشان شاه عباسی، بافت محل (www.1stdibs.com)

تصویر ۱۱: افشان شاه عباسی، بافت محل (www.bukowskis.com)

طرح و نقشه لچک و ترنج لوزی

از دیگر نقشه‌های معروف و رایج در قالی محل، طرح و نقشه لچک و ترنج لوزی است. ویژگی‌ها و مشخصات قالی‌های محلی هم‌چون دیگر طرح‌ها در این نوع از قالی‌ها به خوبی نمودار است. مهم‌ترین نکته در ساختار این نقشه، ترنجی لوزی‌شکلی است که در مرکز زمینه نقش‌پردازی شده است. در این‌جا دو نمونه از قالی‌های قدیمی و رایج طرح لچک و ترنج لوزی محلی (محل) معرفی می‌گردد. در نمونه نخست (تصویر ۱۱)، که در قطع ذرع و نیم بافته شده است، رنگ زمینه هم‌چون دیگر قالی‌های محلی قرمز است. بافت آن به صورت واگیره‌ای، دارای رج‌شمار ۳۰ و رنگ‌های محدود است. چه این که لچک‌های پائینی بزرگ‌تر از لچک‌های بالایی است. حاشیه نسبت به زمینه از فضای محدودتری برخوردار است و درون آن مزین به نقش‌مایه‌های برگ چناری و گل‌های شش‌پر ریز می‌باشد. زمینه منقش به بوته‌های گل و نقش‌مایه پیکان‌گونه است. این نقش‌مایه در برخی از قالی‌های قدیم و محلی اراک به‌ویژه در روستاهای منطقه مشک‌آباد دیده می‌شد. به‌نظر می‌رسد نقشی وارداتی از دست‌بافته‌های عشایری باشد. این نقش‌مایه به همراه گل‌بوته در درون ترنج لوزی نیز تکرار شده است. نمونه دوم از طرح و نقشه‌های لچک و ترنج لوزی، تصویر ۱۲ است که در آن به‌واسطه حضور نقش‌مایه ماهی در درون ترنج مرکزی و لچک‌ها، به ماهی لچک و ترنج مشهور و شناخته می‌شود. نقشه ماهی فراهان یا ماهی خُرده، یکی از اصلی‌ترین نقشه‌های مکتب قالی‌بافی اراک است. این نقشه در نظام بافندگی اراک در انواع مختلف شامل ماهی فندقی، ماهی آدابی، ماهی مشایخی، ماهی حیدرزاده، مرغ و ماهی و سگ ماهی بافته می‌شد. امروزه از این تنوع، دو الی سه طرح برجای مانده است که آن نیز به صورت محدود در گوشه و کنار اراک بافته می‌شود. در تصویر یاد شده، در فضای درون ترنج لوزی و لچک‌ها نقش‌مایه ماهی درهم نقش‌پردازی شده است. در فضای زمینه نیز گل و بوته‌هایی شبیه به گل‌های نقشه لیلیان در زمینه‌ای قرمز رنگ نقش‌پردازی شده است. حاشیه قالی نیز با رنگ خاکی و گل و بوته‌های ختایی به هم پیوسته نقش‌پردازی شده است. رج‌شمار این قالی ۳۰ و دارای رنگ‌های محدود است.

تصویر ۱۲: لچک و ترنج لوزی،
محل (www.1stdibs.com)

تصویر ۱۱: لچک و ترنج لوزی،
محل (www.pinterest.com)

طرح و نقشه مستوفی

یکی از نقشه‌های رایج که در مناطق (محل‌های) مختلف اراک بافته می‌شد، طرح و نقشه مستوفی بود. این طرح هم‌اکنون نیز در بسیاری از روستاهای اطراف اراک و فراهان بافته و عرضه می‌شود. البته نه به صورت نقشه قدیم و اصیل بلکه با تغییر و تحول در ساختار طرح و نقش و رنگ‌بندی. خاستگاه طرح مستوفی محل تردید است. در ارتباط با آن دو روایت وجود دارد. نخست این که این طرح متعلق به مستوفی از ملاکین و شخصیت‌های بزرگ اراک است، در حقیقت به سفارش شخص ایشان، طرح مذکور طراحی و بافته شد. روایت دوم حکایت از اصالت قفقازی این طرح دارد که توسط مستوفی‌الممالک سیاست‌مدار دوره قاجر به ایران و اراک وارد و رایج شد. طبق شواهد به نظر می‌رسد که حکایت به واقعیت نزدیک‌تر است. از این رو که یکی از طرح‌های رایج و قدیمی که در مکتب بافندگی تبریز بافته می‌شد، طرح و نقشه مستوفی است که به احتمال زیاد و به لحاظ حسن هم‌جواری تبریز با منطقه قفقاز و آسیای میانه، به تبریز و نهایتاً توسط تجار و تولیدکنندگان تبریزی به منطقه اراک وارد شده‌است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: طرح مستوفی، بافت تبریز، حدود ۱۹۱۰ میلادی (www.claremontrug.com)

طرح مستوفی متناسب به محل، دارای ویژگی‌های فن‌ساختی است که تاکنون برای قالی محل یاد شده است. در این جا سه نمونه از قالی‌های طرح مستوفی و بافت محل معرفی می‌گردد. نمونه نخست (تصویر ۱۴)، طرحی است با رنگ زمینه سرمه‌ای و ابعاد دو ذرع، رج‌شمار ۳۰ و زمینه حاشیه دوغی. جدای از خصوصیات ظاهری قالی، رنگ زمینه حاشیه که دوغی است اما در این جا به رنگ زرد خردلی و پرمایه متمایل است، گویای قدمت و عمر بالای این قالی است. در متن زمینه و زیر و کنار نقش مایه اصلی (اسلیمی‌های انتزاعی و شاخه شکسته)، گل‌دان‌هایی با چتری از شکوفه‌های منحنی‌گون پوشیده شده‌است. تصویر ۱۵، نمونه دوم از طرح و نقش مستوفی با رنگ سرمه‌ای یا آبی پرمایه است. ساختار این قالی نیز اگرچه طرح مستوفی است، لیک در متن زمینه تفاوت‌هایی با تصویر پیشین دارد. نقش مایه اصلی یا پیچک‌های اسلیمی این بار نه به صورت حلزونی بلکه به صورت باز شده و در حالت عمودی و افقی درحالی که گل‌دان‌هایی با چتری از شکوفه‌ها و گل‌بوته‌ها خودنمایی می‌کند. حاشیه نیز دارای رنگ قرمز روناسی و تکراری از گل و بوته‌های بهم‌پیوسته است. این قالی نیز دارای رج‌شمار ۳۰ می‌باشد. در تصویر ۱۶ نیز نمونه دیگری از طرح مستوفی با رنگ زمینه سرمه‌ای، دیده می‌شود. این تصویر نیز از منظر ساختار نقشه، ابعاد و سایر خصوصیات ظاهری شبیه به

تصویر شماره ۱۴ می‌باشد اگرچه محتوای نقش‌پردازی شده حاشیه با طرح‌های پیشین اندکی تفاوت دارد. در تصویر ۱۷ که نمونه چهارم می‌باشد، رنگ و جلای ظاهری آن نسبت به سه نمونه دیگر تازه‌تر به چشم می‌آید. رنگ و ساختار طرح و نقش در زمینه و نوع نقش‌پردازی آن مشابه با طرح‌های پیشین است با این تفاوت که رنگ حاشیه و نوع نقش‌پردازی این فضا متفاوت است. رنگ زمینه حاشیه، کرم رنگ است. در صورتی که در اغلب طرح‌ها و نقشه‌های محل و مشک‌آباد از دو رنگ قرمز و سرمه‌ای استفاده شده‌است. قالی با رنگ زمینه قرمز، دارای حاشیه‌ای سرمه‌ای رنگ و بالعکس می‌باشد.

تصویر ۱۶ (راست) و ۱۷ (چپ): طرح مستوفی، بافت محل (www.pinterest.com) Clearmontrug.com

نتیجه‌گیری

مکتب قالی‌بافی اراک، یکی از قدیم‌ترین مکاتب بافندگی حوزه غرب ایران به‌شمار می‌رفت. برجسته‌گی این مکتب در گذشته بیش‌تر به حضور و فعالیت کانون‌های بافندگی آن برمی‌گردد. ساروق، مشک‌آباد و محل سه کانون برجسته منطقه اراک است که در گذشته با تولید قالی‌های نفیس و کیفی، نقش سازنده‌ای در تقویت و تحکیم قالی‌بافی این منطقه ایفا کردند. ساروق از منظر جغرافیای بافندگی، جزئی از نظام و مکتب قالی‌بافی اراک (سلطان‌آباد) و در واقع هسته اولیه هنر قالی‌بافی آن به‌شمار می‌رود. قالی‌های افسانه‌ای ساروق در قرن نوزدهم توانست نام این مکتب را شهره و جهانی سازد. قالی‌هایی که در این روستا تولید می‌شد از منظر زیباشناختی و کیفیت و ظرافت بافت (رج‌شمار)، کاربرد رنگ‌های گیاهی، سبک و شیوه بافت، برجسته‌ترین قالی‌های تولیدی اراک به‌شمار می‌رفت. طرح و نقشه‌های قالی ساروق متنوع می‌باشد. اما عمده‌ترین طرح‌های قالی این منطقه وسیع، شامل ساختار ثابت و گسترده لچک و ترنج است. این طرح با فرم‌ها و ساختارهای متنوع همراه با نقش‌مایه‌های متنوع گیاهی، جانوری، خط-نگاره‌ها و اشکال هندسی از متنوع‌ترین طرح‌های قالی‌های ساروق است. علاوه بر این طرح، طرح‌های دیگری نظیر ماهی‌درهم، گلدانی (محرابی)، شکارگاه، مستوفی، زیرخاکی و مرغ ماهی‌خوار و نقشه‌های اقتباسی از دیگر مناطق نیز بافته و عرضه می‌شود. از دیگر نکات برجسته در قالی ساروق، کاربرد رنگ آبی ملیح و درخشان در زمینه قالی‌های قدیم این منطقه و در سطحی گسترده‌تر فراوان است. امروزه از این نوع قالی‌ها اثری نیست. سبک قالی ساروق و فراهان باتوجه به مؤلفه‌های آن، کلاسیک شهری به‌شمار می‌رود. در کنار ساروق، مشک‌آباد قطب دیگری از بافندگی اراک، وجود دارد که اگرچه از نظر مدیریت بافت و سایر مؤلفه‌های زیباشناختی و فن‌شناختی در سطحی نه‌چندان پائین از قالی ساروق قرار داشت، لیک در آن روزگار قالی‌هایی با کیفیت خوب و قابل توجه تولید و عرضه می‌نمود. قالی‌هایی که از نظر رج‌شمار متمایل به قالی فراهان است. طرح‌های به‌کار رفته در قالی مشک‌آباد هم‌چون ساروق، متنوع و گونه‌گونه است. از جمله طرح‌های قالی مشک‌آباد می‌توان به طرح و نقشه گل‌حنا، ترمذ و بازوبندی اشاره داشت که به‌صورت عمده در منطقه مشک‌آباد رواج داشت. طرح‌های یاد شده امروزه به‌صورت بسیار محدود در این منطقه و سایر مناطق بافته می‌شود. سبک قالی‌های مشک‌آباد روستائی یا نیمه کلاسیک است. قالی‌های بافت محل از دیگر قالی‌های بافت مکتب قالی‌بافی اراک است که همان‌گونه که گفته شد، در واقع به‌طور غالب قالی‌های درشت‌بافت بومی و محلی در قالب سبک روستائی را در برمی‌گیرد. چه این‌که در کنار این خصیصه یعنی درشت‌بافی، قالی‌هایی در تراز قالی‌های ساروق و فراهان نیز بافته می‌شد که نمونه‌های آن، نشان داده شد. طرح و نقشه قالی‌های محلی متنوع اما بیش‌تر در قالب افشان محلی و بومی (دارای ساختاری ابتدایی، گل‌های درشت و ساق و بندهای ضخیم)، ترنج لوزی (همراه با لچک یا در برخی موارد بدون لچک) و مستوفی است. در فراهان، مشک‌آباد و محل، تقریباً از رنگ‌های یکسانی استفاده شده است، لیک چیزی که قالی‌های این سه منطقه یا سه سبک را از یکدیگر متمایز می‌کند، سایر مؤلفه‌های فنی و زیبایی‌شناختی، چینش و هم‌نشینی رنگ‌ها می‌باشد.

۱. صباحی، طاهر، ۱۳۹۳، قالین (چکیده‌ای از تاریخ و هنر فرش بافی مشرق زمین)، تهران، انتشارات فرهنگ و هنر گویا.
۲. صوراسرافیل، شیرین، ۱۳۷۲، غروب زرین قالی ساروق، تهران، نشر شخصی نویسنده.
۳. ژوله، تورج، ۱۳۹۰، پژوهشی در فرش ایران، تهران، انتشارات یساوولی.
۴. فونتین، پاتریس، ۱۳۷۵، قالی ایرانی یا باغ همیشه بهار، ترجمه اصغر کریمی، تهران، انتشارات معین.

۱. منظور از سبک کلاسیک و رسمی، شیوه‌ای از تولید قالی بود که نه تنها بر مبنای فرآیند و سنت طراحی و تولید قالی اراک که در گذشته تولید می‌شد؛ بلکه با نگاه و رویکردی جدید، شروع به تولید قالی کرد. سبک کلاسیک در برگرفته تمامی وجوه و مختصات بومی، محلی و ملی است که می‌تواند آینه تمام نمای قالی یک کشور به‌عنوان هنر ملی باشد. سبک کلاسیک، سبکی شهری بافت یا نزدیک به آن است که به‌طور بنیادین با سبک روستائی و عشایری از حیث فنی و زیباشناختی و شیوه تولید و سایر مؤلفه‌ها متفاوت است. قالی اراک تا پیش از ورود شرکت زیگلر، سبکی روستائی بود اما بعد از آن به سبک و شیوهی کلاسیک تبدیل شد.

۲. عراق به معنی لب آب و کرانه دریا است. چون هیچ یک از شهرهای مرکزی از نظر نزدیکی به دریا و یا رودهای پُر آب شباهتی به عراق عرب نداشته است، باید این فرض را که عراق، صورت معرب اراک است، مسلم شمرد. ضمن آن که تغییر بسیاری از لغات فارسی در زبان عربی نظیر کاشان (قاشان)، میلگرد (میلجارد)، راه‌گرد (راه‌جرد)، آتورپاتکان (آذربایجان)، پولاد (فولاد)، سپید (سفید)، بر قطعیت این فرض، یعنی تبدیل اراک به عراق حکم می‌کند. لفظ عراق عجم ظاهراً از دوران مغول برای تشخیص این منطقه از عراق عرب [منطقه میان‌رودان] متداول شد و در قرن هشتم [هجری قمری] حمدالله مستوفی در نزهت‌القلوب رسماً از عراق عجم یاد نموده است. به‌نقل از شیرین صوراسرافیل، غروب زرین فرش ساروق، تهران، ۱۳۷۲، صفحه ۳-۲. تا این زمان به احتمال زیاد حاکم‌نشین عراق، شهر کره (منطقه کوچک کرهرود هم‌اکنون در جنوب شهر اراک) بوده است. قدمت این شهر که در آن زمان، آباد و پرجمعیت بوده و با شهر وروگرد (بروجرد) ارتباط داشته است، به دوران مادها می‌رسد. این منطقه در زمان حمله اعراب به ایران ویران شد و به‌صورت ده کوچکی درآمد که ابتدا الکرچ و سپس کرج (معرب کره) نام گرفت. در زمان معتصم خلیفه [عباسی]، خانواده افشین ابودلف العجلی حاکم ولایت جبال، در این منطقه ساکن و باعث گسترش آن شد و این منطقه ابتدا به بوئین کرج و سپس کرج ابودلف مشهور شد (پیشین). مینورسکی از قول ابودلف در ارتباط با منطقه کرج یا کرهرود می‌نویسد: سپس از آنجا به کرج رفتیم و در این شهر آثاری از پادشاهان ایران وجود ندارد بلکه آثار ساختمان‌های باشکوه و زیبای تاریخی مربوط به خاندان ابودلف العجلی دیده می‌شود. به‌نقل از ولادیمیر مینورسکی، سفرنامه ابودلف در ایران، حدود ۳۴۱ هجری قمری. براساس نظر مینورسکی، شهر کرج در پای کوه راسمند نزدیک سلطان‌آباد (اراک) قرار داشته و رودخانه کوچک کرهرود بر سابقه این شهر دلالت دارد. ضمن این‌که احتمالاً ظروف سفالی قدیم که با نام سلطان‌آباد معروف است، باید از خرابه‌ها و بقایای شهر کرج به‌دست آمده باشد.

۳. ماد در ایران قدیم دو بخش ماد بزرگ و کوچک بود. ماد بزرگ شامل ری، همدان، اصفهان، کرمانشاهان و به‌طور کلی منطقه مرکزی ایران تا مازندران و ماد کوچک شامل آذربایجان و کردستان بوده است. به بخش وسیعی از ماد بزرگ در مرکز ایران، جبال می‌گفتند.

۴. روایت‌های مختلف وجود دارد که از وجه منطقی، استدلال و منبع معتبری برخوردار نیست. برای مثال روایت زیر نمونه‌ای از آن است که عنوان می‌دارد: قدیمی‌ترین اشاره تاریخی به قالی در این منطقه بنابر بعضی اقوال به زمان شاپور ذوالکفایت باز می‌گردد که هنگام عبور از فراهان یک قالی به او اهداء شد. بعد از ظهور اسلام نیز تا قرن‌های متمادی نشان مستندی از قالی در این منطقه نیست. در حقیقت و به‌طور قطع می‌توان ظهور فعالیت قالی‌بافی را به دوران قاجار و به‌ویژه در اواخر این حکومت صورت گرفته است و دلیل عمده آن را نیز می‌توان ظهور و استقرار شرکت‌ها و تجار خارجی و تبریزی در سلطان‌آباد بود.

5. Patrice Fontaine

6. A. E. Hangeldin

۷. این امر علاوه بر مرغوبیت قالی اراک، نمودار آن است که تولید قالی از زمان‌های پیش‌تر در آن منطقه رایج بوده است. حدود سال‌های ۱۲۶۶ هجری شمسی (۱۸۸۳ میلادی) ارزش اقتصادی قالی‌بافی در این منطقه به حدی رسید که یک انگلیسی سوئیس‌الاصول شرکتی تحت عنوان زیگلر و شرکا تأسیس کرد و شعبه‌ای از آن هم در اراک برای سفارش و بافت قالی با سلیقه آمریکائی‌ها و اروپائی‌ها دایر کرد. به گفته سیسیل ادواردز این امر به دنبال آن صورت گرفت که یکی از کارمندان شرکت زیگلر به نام اسکار اشتراوس پیشنهاد می‌کند که به جای تبدیل کردن پول‌های به‌دست آمده به امپریال (طلای روسی) وجوه آن را صرف خرید قالی کنند و این امر سرآغازی شد برای رونق فرش اراک.

۸. در قرن نوزدهم در مغرب‌زمین قالی بیش از پیش گسترش و انتشار می‌یابد. محصول ایرانی، به‌خصوص با تلاش و ممارست تجار ناحیه تبریز که با اروپا تجارتی شکوفا داشتند، کاملاً مورد توجه قرار می‌گیرد (هانگلدین، ۱۳۷۵، ۴۶).

۹. یکی از دیگر کانون‌های بافت این منطقه است که در گذشته در تولید قالی‌های طرح معروف گل‌حنا یا نقشه ترمذ، شهرتی قابل توجه داشت.

۱۰. مهاجران شامل مهاجران خاک، مهاجران کمر، مهاجران ملابوالحسن، نیز با عنوان قالی مهاجران دارای شهرت جهانی بوده‌اند.

۱۱. از دیگر روستاها و کانون‌های بافت قالی اراک می‌توان به فرمین، ساروق، جیریا، بادرستان (بهادرستان)، قطار آغاجی، یساوول، مهرآباد، آدشته، درمن، رازگردان، مشهدالکویه، دولت‌آباد، شترگه، دستجان، شمس‌آباد، داین، مرزیرجان، هزاوه، چشمه پهن، علی‌آباد، سیجان، گلشن‌آباد، مصلح‌آباد، کمال‌آباد، گل‌تپه، سهل‌آباد، کارچان، زنگارک، آقازارت، ضیاء‌آباد، ده نمک، کزاز، پن و گلشن، شائق، گوار، آمان‌آباد، ویسه و خوشدون،

تبرته، ارجانوند، تلخواب، آرزومندی، مُشک‌آباد، گوشه، سیان، کودزر، حسن‌آباد، خنجین(خنجین)، کمال‌آباد، مصلح‌آباد، خیرآباد، سوسن‌آباد، آهنگران، دادودآبادشیرین‌آباد، مالمیر، گوار، عقیل‌آباد، پن و گلشن، قلعه نو و غیره اشاره داشت.

۱۲. ثبت جهانی در سازمان جهانی مالکیت فکری (WIPO : world intellectual property organization)، بر پایه معاهده لیسبون و طی فرآیند کارشناسی مستمر و مطابق با قوانین بین‌المللی در سازمان جهانی وایپو مستقر در شهر ژنو انجام و به ثبت رسید. فرآیند ثبت جهانی که حدود یک‌سال به طول می‌انجامد، پس از ثبت ملی در اداره کل مالکیت صنعتی سازمان ثبت اسناد و املاک کشور و تنظیم اظهارنامه لیسبون و تهیه گزارش کارشناسی (شامل تاریخچه، و موقعیت جغرافیائی منطقه‌ی موردنظر، مشخصات فنی مواد اولیه‌ی تولیدشده و مورد مصرف، ویژگی‌های بافت، طرح‌ها و نقش‌ها و رنگ‌بندی)، انجام می‌شود. پرونده ارسالی به سازمان جهانی وایپو، پس از بررسی کارشناسی و استعمال و اظهار نظر تمام کشورهای عضو معاهده لیسبون، وارد مرحله نهایی شده و در صورت نبود ادعا و اشکالی از سوی کشورهای عضو، به ثبت جهانی می‌رسد.

۱۳. Armen Hangeldin

۱۴. Nazmiyal

۱۵. نخ فرنگ، نخ‌ی که از فرنگ (غرب-اروپا و آمریکا) وارد می‌شود. نخ‌ی ریسیده شده با ظرافت و استحکام بیش‌تر که با آن قالی‌های ظریفی بافته می‌شد که به آن قالی‌های نخ فرنگ می‌گفتند.

A Study on the Design and motif Carpet Sarouk of Meshk Abad, Sarok and Mahal

Mohammad Afrough

Assistant Professor of Arak University, Faculty of Art, Department of Carpet Education

Abstract

One of the most important areas of knitting in Iran is Markazi province and especially the old Sultan Abad region or modern-day arak. arak weaving carpet School is a vast space that has many villages in each region and has a unique story in knitting and producing various carpets from a technical (weaving) and aesthetic point of view (design and role, color and dimensions). in terms of research and introduction, carpet weaving in arak has been neglected with rich background in carpet production and export. in this article, while trying to introduce arak carpet weaving school, three weaving areas of this school namely sarouk (legendary carpet area and world brand owner), meshk abad and mahal of introduction and introduce, analyze, and analyze outstanding examples of plans and maps of these areas that are more popular and popular. the findings of this study show that the most important and prominent designs of sarouk rug are Lachek and totanj designs, produced and exported in a variety of shapes and colors. Also there are common designs in the mesh abad area include old and original henna flowers and also Taramez and Bazoubandi designs. and of the prominent designs of the mahal (local carpets and coarse textures), paid attention to the Afshan and toranj lozi designs. the most important result is that there is no place or region called "mahal", and this name, actually refers to the local carpet and coarse carpets, often before the establishment of domestic and foreign companies, it is said to be due to the production of fine carpets and the export that was woven. this research is a fundamental one and the research method is descriptive-analytical. The method of data collection is often field and in a limited part a library.

Keywords: Arak, Sultan Abad, Carpet, design, motif, color